

«Θαλής – Μορφές δημόσιας κοινωνικότητας στην αστική Ελλάδα του 20ού αιώνα: σύλλογοι, δίκτυα κοινωνικής παρέμβασης και συλλογικές υποκειμενικότητες»

Γ' κοινό σεμινάριο ερευνητικών ομάδων, Αθήνα, 29-10/11/2013

Κατερίνα Ροζάκου,

«Κοινωνικότητα και παραγωγή του πολίτη: Οι περιπτώσεις δύο εθελοντικών σωματείων»

(κείμενο υπό διαμόρφωση)

Εισαγωγή

Στις αρχές του 21ου αιώνα, οι μετασχηματισμοί που παρατηρούνται στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού και ειδικότερα η υποχώρηση του κράτους πρόνοιας και η είσοδος νέων, μη κρατικών φορέων σε πεδία που έως τότε ήταν αρμοδιότητάς του, συνδέονται με την ανασυγκρότηση της δημόσιας κοινωνικότητας και, ειδικότερα, με τη μετάβαση από άτυπες σε τυπικές συσσωματώσεις προσφοράς προς τρίτους και την επαγγελματοποίηση που χαρακτηρίζει την δράση και την οργάνωση αυτών των συσσωματώσεων. Ο εθελοντισμός είναι ίσως το αντιπροσωπευτικότερο παράδειγμα αυτών των διαδικασιών καθώς η σύγχρονη κατασκευή του αντανακλά κανονιστικούς λόγους για την κοινωνικότητα και τον υπεύθυνο πολίτη, κινούμενο από την αρχή της ανιδιοτέλειας και προσανατολισμένο στο κοινό καλό. Τμήματα και επιτροπές για τον εθελοντισμό ιδρύονται από υπουργεία και κρατικούς φορείς, όπως το υπουργείο υγείας και κοινωνικής αλληλεγγύης, το υπουργείο εξωτερικών, το υπουργείο εσωτερικών κ.α. Μέσω αυτών, το ελληνικό κράτος αναλαμβάνει πρωτοβουλίες για την καταγραφή, τον συντονισμό και την χρηματοδότηση δράσεων εθελοντικών σωματείων.¹ Οι επιμέρους διευθύνσεις υπουργείων συγκροτούν «μητρώα» «πιστοποιημένων» σωματείων, ενώ το

---

¹ Εκτός από το «τμήμα εθελοντισμού» του Υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης (ιδρυτικό Άρθρο 5, Νόμος 2646/98), το Νοέμβριο του 1999 θεσμοθετήθηκε η Επιτροπή για τις μη κυβερνητικές οργανώσεις του Υπουργείου Εξωτερικών, στα πλαίσια της Υπηρεσίας Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας (Νόμος 2731/99, ΦΕΚ 193 Α'6/9/1999). Η Επιτροπή συντονίζει την χρηματοδότηση και τις δράσεις μη κυβερνητικών οργανώσεων στο εξωτερικό. Παράλληλα, επιμορφωτικά σεμινάρια για εθελοντές διοργανώνονται από την Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας του Υπουργείου Εσωτερικών, η οποία παράλληλα διατηρεί «Μητρώο» στο οποίο εγγράφονται σωματεία τα οποία δραστηριοποιούνται σε αντίστοιχους τομείς (έκτακτες ανάγκες, διασωστικές δράσεις, φυσικές καταστροφές κ.ο.κ). Τέλος, η Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων συντονίζει οργανωμένες εθελοντικές δραστηριότητες και διοργανώνει σεμινάρια για τον εθελοντισμό στα οποία εκπαιδεύονται εργαζόμενοι και εθελοντές. Ως μέρος των κρατικών προσπαθειών ενίσχυσης του εθελοντισμού, συγκροτήθηκε το 2001 διακομματική επιτροπή της Βουλής με αντικείμενο την διαμόρφωση ενός «Εθνικού σχεδίου δράσης για τον εθελοντισμό», η οποία περιλαμβάνει την προώθηση του εθελοντισμού και την καταγραφή των εθελοντικών δράσεων.

ελληνικό κράτος λειτουργεί ως διαμεσολαβητής και ρυθμιστής της χρηματοδότησης από την Ε.Ε.. Αποτέλεσμα είναι η αποσπασματικότητα των «προγραμμάτων», τα οποία είναι μονίμως υπό την απειλή διακοπής λόγω έλλειψης πόρων και, κυρίως, πολύμηνων καθυστερήσεων κατά την εκροή των χρημάτων. Την ίδια ώρα ένας αριθμός από οδηγίες της Ε.Ε. αναφέρονται ρητά στην προώθηση και ενίσχυση του εθελοντισμού. Το 2001 ανακηρύσσεται από τον ΟΗΕ Διεθνές Έτος Εθελοντισμού και τότε πραγματοποιείται στο Ζάμπειο η πρώτη έκθεση εθελοντικών σωματείων στην Ελλάδα, η οποία από τότε επαναλαμβάνεται κάθε χρόνο. Ο ρόλος των πολιτικών και κοινωνικών επιστημόνων σε αυτές τις διαδικασίες είναι κεντρικός: συμμετέχουν σε δημόσιες συζητήσεις, εκφέρουν λόγους για τη «φύση» της ελληνικής κοινωνίας και του ελληνικού κράτους (και συνακόλουθα της «ασθενικής κοινωνίας πολιτών» μέσα από το πρίσμα του κυρίαρχου αφηγήματος περί ελλειμματικής ελληνικής νεωτερικότητας),² διενεργούν και συμμετέχουν σε έρευνες καταγραφής του (θεσμικά οργανωμένου, σε τυπικές συσσωματώσεις) εθελοντισμού (έρευνες συχνά επιδοτούμενες από την Ε.Ε.), δημοσιεύουν μελέτες.

Η δημόσια κοινωνικότητα βρίσκεται στο επίκεντρο μελέτης και, κυρίως, στο επίκεντρο κανονιστικών προταγμάτων για την ελληνική κοινωνία και τον πολίτη. Κρατικές και κοινοτικές πολιτικές προτείνουν μοντέλα για την οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων, εμπεριέχουν και αντανakλούν ένα μοντέλο κοινωνικότητας το οποίο προωθείται από τα πάνω, μέσα από εκπαιδευτικά σεμινάρια εθελοντών και στο πλαίσιο της επαγγελματοποίησης και θεσμοποίησης του εθελοντισμού. Η «κοινωνία πολιτών» αποτελεί το κεντρικό σύμβολο των διαδικασιών εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνίας που επιχειρούνται αυτή την περίοδο (ειδικά στο πλαίσιο της ελληνικής έκδοσης του τρίτου δρόμου των κυβερνήσεων Σημίτη).

Το φουκωικό πρίσμα της κυβερνητικότητας (Foucault 1991) είναι πολύ χρήσιμο για να προσεγγίσουμε τη θεσμοποίηση και επαγγελματοποίηση του εθελοντισμού που παρατηρείται και στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια και την παραγωγή του εθελοντή με όρους πολίτη. Παράλληλα, οι διαδικασίες αυτές εμπεριέχουν διαφορετικά και συχνά συγκρουόμενα νοήματα για τους ίδιους τους συμμετέχοντες, εντάσσονται σε πολύ διαφορετικά πολιτικά σχέδια και οράματα της κοινωνίας (Kirpis 2008). Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε αυτό το θολό τοπίο της «ερμηνευτικής, θεσμικής και σχεσιακής παραγωγής του παρόντος» (Greenhouse 2010: 2), οφείλουμε να εστιάσουμε

---

² Για μια κριτική προσέγγιση των σχετικών λόγων γύρω από τις «ελληνικές αδράνειες», βλ. Ροζάκου, Γκάρα και Γιαννιτσιώτης 2013.

στο μικροεπίπεδο της καθημερινότητας και στη σκοπιά των ίδιων των ανθρώπων που εμπλέκονται.³ Μέσα από δύο εθνογραφικές περιπτώσεις, δύο εθελοντικά σωματεία προσφοράς προς τρίτους που δραστηριοποιούνται ή και ιδρύονται την περίοδο αυτή, θα επιχειρήσω να φωτίσω την σκοπιά των συμμετεχόντων και τους πολιτισμικούς όρους που παράγουν την κοινωνικότητα. Θα επιχειρήσω τέλος να διερευνήσω πώς αυτοί οι όροι έρχονται σε συνομιλία ή σύγκρουση με τα παραπάνω σχέδια.

Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός: μια κοινωνικότητα «διακρίσεων» και «αγάπης»

Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός ιδρύθηκε με πρωτοβουλία της Βασίλισσας Όλγας το 1877 ως «Σύλλογος επίκουρος των εν πολέμω τραυματιών», χαρακτηρισμός που αντανακλά τη σύνδεση με τον πόλεμο, την προσφορά ανθρωπιστικής βοήθειας καθώς και με την συνοδεία των εθνικών στρατευμάτων. Έντονα γραφειοκρατική οργάνωση, χαρακτηρίζεται από αυστηρή ιεραρχία (ανάμεσα σε «επαγγελματίες» και εθελόντριες, μέλη, διοικητικό συμβούλιο και εθελόντριες, καθώς και μεταξύ των εθελοντριών) και μια κοινωνικότητα «διακρίσεων» και «βαθμίδων», με ποικίλα συμβολικά στάδια ένταξης [αίτηση, σεμινάρια εκπαίδευσης εθελοντών, ορκωμοσία, απόδοση «τιμητικών διακρίσεων» ή «παρασήμων»]. Ο ΕΕΣ είναι η μεγαλύτερη μη κυβερνητική οργάνωση στην Ελλάδα. Πολύ πριν τη διάχυση κρατικών λειτουργιών σε μη κρατικούς φορείς που σηματοδοτεί η νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση, ο ΕΕΣ ήταν στενός συνεργάτης και αρωγός του ελληνικού κράτους. Η παρουσία ή η απουσία εκπροσώπων του κράτους σε επίσημες εκδηλώσεις του σωματείου έχει μεγάλη συμβολική σημασία. Ως διαχρονικός αρωγός του κράτους, δίνει έμφαση στον επαγγελματικό χαρακτήρα του εθελοντισμού (κεντρικός πολύ πριν το ρεύμα επαγγελματοποίησης που σημειώνεται από τη δεκαετία του '90).⁴

---

³ Ο νεοφιλελευθερισμός δεν επιδρά μόνο στις «σχέσεις ανάμεσα στους υπήκοους και τους κυβερνώντες, στην εξουσία και τη γνώση, την κυριαρχία και την εδαφικότητα» (σύμφωνα με τον ορισμό της Ong 2006: 3), αλλά σε όλο το πεδίο της κοινωνικής ζωής, «αναδιαμορφώνει τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους, την αίσθηση του ανήκειν και τις συνθήκες της αυτογνωσίας τους» (Greenhouse 2010: 2), «αλλάζει τη φαινομενολογία του είναι (της ύπαρξης) στον κόσμο» (Comaroff και Comaroff 2001: 15). Ανθρωπολόγοι διερευνούν το νεοφιλελευθερισμό ως ένα συγκεκριμένο είδος –με φουκωικούς όρους- κυβερνητικότητας (Ong 2006) ή ως «κουλτούρα» (Comaroff και Comaroff 2001).

⁴ Ο «επαγγελματικός» χαρακτήρας του εθελοντισμού, διακρίνει την πρακτική από παλαιότερες πρακτικές «φιλανθρωπίας», πράγμα που δεν κατέχει κεντρική θέση στους επίσημους λόγους της οργάνωσης μόνο τα τελευταία χρόνια, αλλά αναφέρεται ήδη από το 1970 σε σεμινάρια για εθελοντές του ΕΕΣ. Μία εβδομηντάχρονη εθελόντρια, μου δείχνει τις σημειώσεις από τα σεμινάρια που έχει παρακολουθήσει σε όλη τη διάρκεια της συμμετοχής της στον ΕΕΣ. Είναι μεγάλα ντοσιέ με φωτοτυπίες και σημειώσεις από σεμινάρια και συνέδρια. Από τέτοιες περιστάσεις προέρχονται τα παρακάτω αποσπάσματα: «Επειδή όμως η εργασία την οποίαν καλούνται να επιτελέσουν δεν θεωρείται πλέον φιλανθρωπία αλλά πρέπει να διοχετεύεται εντός των πλαισίων της Κοινωνικής Πολιτικής, τα οποία έχουν χαραχθεί υπό του Κράτους, το γεγονός αυτό έχει αλλάξει τον χαρακτήρα της. Οι εθελονταί δεν δύνανται πλέον να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους άνευ ουδεμίας ειδικής προετοιμασίας υπακούοντας μόνον εις

Το «Σώμα Εθελοντών Κοινωνικής Πρόνοιας» συστάθηκε το 1964 και είναι το νεότερο θεσμοθετημένο «σώμα» εθελοντών.⁵ Μια συντροφιά από φίλες αστές γυναίκες που επισκέπτονταν το Ασκληπιείο Νοσοκομείο Βούλας αποτέλεσε τον αρχικό πυρήνα, ο οποίος συγκροτήθηκε σε «σώμα» κατόπιν πρότασης και πρωτοβουλίας του τότε προέδρου του ΕΕΣ. Το Σώμα Κοινωνικής Πρόνοιας ιστορικά αποτελούσε πεδίο ομόφυλης κοινωνικότητας με έντονα ταξικά χαρακτηριστικά.⁶ Τα τελευταία χρόνια ο Ερυθρός Σταυρός –στην Ελλάδα και διεθνώς– προσπαθεί να εκσυγχρονιστεί ώστε να ανταποκριθεί στις νέες συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί στον κόσμο των μη κυβερνητικών οργανώσεων –«στις νέες συνθήκες της ‘κοινωνίας πολιτών’» όπως αναφέρεται ρητά σε επίπεδο επίσημων λόγων–, ανανεώνει τα σύμβολα και τις αρχές του –καταρχούνται τα παράσημα, οι στολές απεκδύονται του στρατιωτικού χαρακτήρα– και προσπαθεί να προσελκύσει νεότερους, επαγγελματικά και επιστημονικά εξειδικευμένους εθελοντές.

Ο εθελοντισμός στον τομέα Κοινωνικής Πρόνοιας είναι βαθιά έμφυλος, όχι μόνο λόγω της αριθμητικής υπεροχής των γυναικών, αλλά κυρίως εξαιτίας του παραδοσιακά ομόφυλου χαρακτήρα της κοινωνικότητας και της σύνδεσης της εθελοντικής εργασίας με έμφυλες ιδιότητες. Συνδέεται με τον πολιτισμικά ορισμένο χαρακτήρα της «φροντίδας», της «αγάπης» και της «προσφοράς» ως προέκταση της θηλυκότητας, ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που οι γυναίκες έχουν ως –δυνάμει– μητέρες και έχουσες την ευθύνη της φροντίδας της οικογένειας. Παρά τις προσπάθειες μετασχηματισμού, οι εθελόντριες εξακολουθούν να είναι μέσης ηλικίας γυναίκες, πλέον όχι μόνο μεσοαστικής αλλά και μικροαστικής προέλευσης, οι οποίες επικαλούνται το συναίσθημα της «αγάπης» και υιοθετούν μια υποστασιοποιημένη εκδοχή της ως ένα «γυναικείο» συναίσθημα που απορρέει από τη φύση και τη θεμελιακή ιδιότητα της τροφού. Αυτή όμως η «αγάπη» και η ανιδιοτέλεια ξεπερνά τα όρια του οικιακού χώρου. Η «αγάπη» που στρέφεται προς τον ανοίκειο, είναι το «περίσσειμα» που προσφέρεται σε ανθρώπους που «έχουν ανάγκη», οι οποίοι με τη σειρά τους αποτελούν μια αδιαφοροποίητη, γενική κατηγορία. Ταυτόχρονα, οι εθελόντριες μέσα από τις

τις υπαγορεύσεις της καρδιάς τους και την συμπόνια που αισθάνονται διά τον πάσχοντα συνάνθρωπό τους» (Β. Λαμπρινοπούλου, «Χρήσιμες εμπειρίες από τις σχέσεις συνεργασίας μου με τους εθελοντές», εισήγηση που πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια σεμιναρίου για εθελοντές κοινωνικής πρόνοιας του ΕΕΣ, το Μάιο του 1970 και δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Δημοσιότης*).

⁵ Στον ΕΕΣ υπάρχουν τρεις διακριτές κατηγορίες εθελοντικής εργασίας οι οποίες εντάσσονται σε αυτόνομα «Σώματα», όπως επισήμως ονομάζονται: α) «Σώμα Εθελοντριών Αδελφών», β) «Σώμα Εθελοντών Σαμαρειτών» και γ) «Σώμα Εθελοντών Κοινωνικής Πρόνοιας».

⁶ Η ένταξη μάλιστα στην οργάνωση μιας νέας εθελόντριας προϋπέθετε συστάσεις από παλαιότερη. Η έννοια της «κυρίας» περιγράφει τις μεγαλύτερης ηλικίας σήμερα εθελόντριες Κοινωνικής Πρόνοιας του ΕΕΣ.

αφηγήσεις τους υπονομεύουν, αμφισβητούν και προκαλούν το μητρικό τους πεπρωμένο ως ανεξάντλητων πηγών «αγάπης» προς τα μέλη της οικογένειάς τους, μέσα από την προσφορά αλλά και την αποδοχή (ή και το αίτημα για) «αγάπης» από ξένους. Η «αγάπη» προς τον «συνάνθρωπο» είναι, τέλος, ένα συναίσθημα με θρησκευτικές συνδηλώσεις, διακατέχεται από τα χριστιανικά ιδεώδη και αποτελεί προέκταση της «αγάπης» προς τον Θεό. Η «αγάπη» προς τον πλησίον συνιστά την υπέρτατη πράξη ανιδιοτέλειας που οδηγεί στην θέωση. Η «αγάπη» δεν ορίζει όμως μόνο την κοινωνικότητα με τον «άλλο», τον αποδέκτη της εθελοντικής εργασίας, αλλά και την ομόφυλη κοινωνικότητα μεταξύ εθελοντριών. Η χρήση των όρων συγγένειας είναι και στις δύο περιπτώσεις συχνή και αναδεικνύεται μέσα από τη φιγούρα της «μαμάς» που φροντίζει τις νεότερες συνεθελόντριές της (στο πλαίσιο μιας ιεραρχίας που χαράσσει η παλαιότητα στη συμμετοχή) και τους «εξυπηρετούμενους».

Στο γύρισμα του αιώνα, το συναίσθημα της «αγάπης» διατηρεί τις φυσικοποιημένες έμφυλες συνδηλώσεις, αλλά αποκτά νέο πολιτικό περιεχόμενο. Οι εθελόντριες ενσωματώνουν την εκσυγχρονισμένη εκδοχή του Ευρωπαϊού πολίτη, σε αρμονία με τους σύγχρονους λόγους περί «κοινωνίας πολιτών». Ως ενεργοί πολίτες, κινούνται με βάση την αρχή της ανιδιοτέλειας, παράγονται μέσα από εκπαιδευτικές διαδικασίες και την εποπτεία αρμόδιων «ειδικών» (κυρίως κοινωνικών λειτουργών «προϊσταμένων», όπως τους χαρακτηρίζουν) και συνεργάζονται με το κράτος στην παροχή «υπηρεσιών». Η «αγάπη» περιγράφεται με όρους «υπηρεσίας» και γίνεται αντικείμενο ελέγχου. Οι εθελόντριες «εκπαιδεύονται» σε *κατάλληλου τύπου σχέσεις* με διάφορες κατηγορίες «εξυπηρετούμενων», υπό την εποπτεία και καθοδήγηση «επαγγελματιών».⁷ Η «αγάπη» παύει να αποτελεί ένα «φυσικό» και εξ ορισμού «θετικό» συναίσθημα. Συνιστά ένα οιωνεί επικίνδυνο συναίσθημα που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τόσο τον δότη όσο και τον αποδέκτη του, καθώς και τον «επαγγελματικό» χαρακτήρα της σχέσης τους. Ο κίνδυνος της διάχυσης των «ορίων» ανάμεσα σε εθελόντρια και «εξυπηρετούμενο» είναι συνεχής, απαιτείται επαγρύπνηση και έλεγχος του συναισθήματος. Η «αγάπη» και η «συμπόνια» υπόκεινται σε «κανόνες» και «αρχές» μιας αποδεκτής κοινωνικότητας. «Δε γινόμαστε ποτέ φίλοι με τους 'εξυπηρετούμενους'...» επαναλαμβάνεται στις εθελόντριες, οι οποίες σε πολλές

---

⁷ Στις αρχές του 21ου αιώνα, η Αλεξάνδρα Μπακαλάκη πραγματοποιεί έρευνα σε ένα εθελοντικό σωματείο στη Θεσσαλονίκη και επισημαίνει τις ίδιες διαδικασίες επαγγελματοποίησης και θεσμοποίησης του εθελοντισμού και ελέγχου του συναισθήματος. Είναι σημαντικές οι συνάψεις με την περίπτωση των εθελοντριών του ΕΕΣ και εξίσου σημαντικές και ερευνητικά ενδιαφέρουσες οι αποκλίσεις με τους εθελοντές της ΕΕΑ. Βλ. Bakalaki 2008 και Μπακαλάκη 2013.

περιπτώσεις αναπαράγουν αυτή την κεντρική αρχή της εθελοντικής εργασίας σε συζητήσεις τους.

Εθελοντική Εργασία Αθήνας: μια κοινωνικότητα «παρέας» και «αλληλεγγύης»

Η ΕΕΑ ιδρύθηκε από «μια παρέα συντρόφων και φίλων», όπως λέει χαρακτηριστικά ένας από τους ιδρυτές. Στα μέσα της δεκαετίας του '90 η «παρέα» απέκτησε το τυπικό, θεσμικό πρόσωπο του «μη κερδοσκοπικού σωματείου» και οι δραστηριότητες μετατράπηκαν σε «προγράμματα». Καταλυτικό ρόλο σε αυτή την στροφή προς την επαγγελματοποίηση έπαιξε η πρόσληψη αμειβόμενου προσωπικού μέσω ευρωπαϊκού επιδοτούμενου προγράμματος. Ωστόσο οι οικονομικοί πόροι του σωματείου δεν επέτρεψαν τη διατήρηση «επαγγελματικού» προσωπικού επ' αμοιβή μετά τη λήξη του προγράμματος και το σωματείο αποτελείται κατά κύριο λόγο μόνο από εθελοντές. Περισσότερο όμως από την οικονομική δυσπραγία, οι αντιστάσεις σε αυτή την προοπτική σημειώνονται από τους ίδιους τους συμμετέχοντες όπως φαίνεται από τις συχνές συγκρούσεις ανάμεσα σε εθελοντές και περιστασιακούς «επαγγελματίες». Ένα από τα ζητήματα που επανέρχεται με σφοδρότητα στις συζητήσεις στην ΕΕΑ είναι η «έλλειψη οργάνωσης» και η αδυναμία των συμμετεχόντων να υιοθετήσουν οργανωμένα σχήματα δράσης και συνάφειας. Το ζήτημα αυτό συνοψίζεται στη σύγκρουση δύο εναλλακτικών εκδοχών για την κοινωνικότητα, του «συλλόγου» ή «φορέα» και της «εξαρχειώτικης παρέας» (Ροζάκου 2008). Εδώ θα επικεντρωθώ στην έννοια της «παρέας» ως μοντέλου κοινωνικότητας, τον εδαφικοποιημένο ορισμό της μέσα από την έννοια του «χώρου» και την ανατρεπτική δυναμική της κοινωνικότητας.

Η έννοια της «παρέας» έρχεται να αντιπαραβληθεί στην «οργάνωση», το «σύλλογο» ή τον «φορέα» και να προτάξει συνθήκες αντιδομής απέναντι σε οριοθετημένες θέσεις και ιεραρχία. Αντίθετα από ένα σύστημα ιεραρχημένων θέσεων, η «παρέα» αναφέρεται σε μια ανομοιογενή συλλογικότητα, την οποία χαρακτηρίζουν εξισωτικές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη –ή, μάλλον, η έμφαση στην προοπτική της ισότητας– και έλλειψη ιεραρχίας. Συγκρούσεις και εντάσεις, διαφωνίες και διαμάχες, ποικιλία απόψεων και αντιθέσεις συνιστούν βασικά συστατικά της στοιχεία. Η συμμετοχή είναι ανοιχτή, οι εθελοντές (οι οποίοι μάλιστα δε δέχονται τον χαρακτηρισμό αυτό) κινούνται διαρκώς, συμμετέχουν αποσπασματικά και ταυτόχρονα διαμορφώνουν και τροποποιούν στην πορεία τις δραστηριότητες του σωματείου. Ως ανοιχτή συνάθροιση ανθρώπων, η «παρέα» έρχεται σε αντίθεση με την έννοια της

«οργάνωσης», είναι ένα πορώδες πεδίο αλληλεπίδρασης που χαρακτηρίζεται από ρευστότητα, το τυχαίο και μη προγραμματισμένο. Η περίπτωση της ΕΕΑ και η εστίαση στην πολιτισμική παραγωγή της κοινωνικότητας μας επιτρέπει να υπερβούμε το δυισμό ανάμεσα σε τυπικές και άτυπες μορφές δημόσιας κοινωνικότητας και να προσεγγίσουμε από άλλη σκοπιά τη συζήτηση περί αδύναμης «κοινωνίας πολιτών» και περιορισμένης δραστηριοποίησης των Ελλήνων σε τυπικές συσσωματώσεις.

Αντίστοιχα, ο «χώρος» στον οποίο αναφέρονται πολλοί συνομιλητές μου στην ΕΕΑ –ο ιδρυτής «είναι του χώρου», αυτό αποτελεί «εγγύηση» για τη συμμετοχή–, συνιστά μια αόριστη εδαφικοποιημένη έννοια, η οποία σε αυτό το συμφραζόμενο περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα ανθρώπων, «φίλων» και «συντρόφων», αλλά και θεσμοθετημένες συσσωματώσεις που θέτουν ως προγραμματικό στόχο την υπέρβαση του κώδικα του συμφέροντος –μη κερδοσκοπικά, εθελοντικά σωματεία. Περικλείει ιδεολογικές αποχρώσεις που εντάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο της αριστεράς, ωστόσο υπερβαίνει στενούς ορισμούς του πολιτικού: το πολιτικό περιεχόμενο του «χώρου» εδράζει στους ίδιους τους τρόπους και τους όρους με τους οποίους συγκροτείται η συνάφεια. Υπ’ αυτή την έννοια, ο «χώρος», όπως η «παρέα», σκιαγραφεί μια ρευστή και ανοιχτή κοινωνικότητα, με ασαφή και εύπλαστα όρια ένταξης, μια κοινωνικότητα που έρχεται σε αντίθεση με γραφειοκρατικά σχήματα οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν απαιτούνται «εγγυήσεις» ή «διαπιστευτήρια» για την είσοδο κάποιου στο «χώρο», αφού ο προσωποπαγής χαρακτήρας της συμμετοχής λειτουργεί καταλυτικά στην αλληλεπίδραση με τους άλλους ιδιαίτερα στην αρχή. Πολλοί από τους ανθρώπους με τους οποίους συνομίλησα, ανέφεραν πόσο «οικεία» αισθάνονταν, στην ΕΕΑ. Σε άλλους θύμιζε «τα νιάτα τους» και την εποχή που δραστηριοποιούνταν πολιτικά σε ομάδες και κόμματα της αριστεράς ή τον καιρό που κατοικούσαν οι ίδιοι στην περιοχή των Εξαρχείων. Κάποιος λέει ότι το «χάος» που επικρατούσε στα γραφεία με τα ετερόκλιτα παλιά αντικείμενα, δωρεές γνωστών, αντανakλούσε με τον πιο περιεκτικό τρόπο τον τρόπο λειτουργίας του σωματείου. Ο υλικός πολιτισμός έχει ταυτότητα, τα γραφεία της οργάνωσης περιγράφονται ευδιάκριτα ως «εξαρχειώτικο περιβάλλον», «οικείο» αφού αναφέρεται στη βιωμένη εμπειρία πολλών σαραντάρηδων. Η έννοια του «χύμα» αντλεί από τον κόσμο των αντικειμένων και συχνά προεκτείνεται μετατρεπόμενη σε ουσιαστικοποιημένο επίθετο για να παράξει έναν εαυτό –κάποιος είναι «χύμα»– που αντίκειται στις αρχές της τάξης και των κανονισμών. Αντίστοιχα, το «χάος» ή το «χύμα πλαίσιο» παραπέμπει εδώ σε έναν κόσμο όπου επικρατεί αταξία και αντανakλά την εντόπια εννοιολόγηση μιας

κοινωνικότητας που διαγράφεται από αστάθεια συμμετοχής και διαρκή κινητικότητα (πόρτες που ανοίγουν και κλείνουν, κόσμος που έρχεται και φεύγει, νέα πρόσωπα που εμφανίζονται), δυνατές φωνές και παράλληλες αδόμητες συζητήσεις, απουσία προγραμματισμού και ρευστότητα χρόνου (όχι μόνο οι συναντήσεις δεν ξεκινούν την ορισμένη ώρα, αλλά δεν είναι διακριτό πότε αρχίζει και πότε τελειώνει μια συνάντηση), άγνοια ή σκόπιμη παράβλεψη κανονισμών και απουσία δεσμεύσεων.

Σε αντίθεση με την περίπτωση του ΕΕΣ, όπου η εθελοντική εργασία διακρίνεται από σταθερότητα και πολλές γυναίκες είναι ακόμα και για ολόκληρες δεκαετίες εθελόντριες, στο πλαίσιο της ΕΕΑ παρατηρείται μεγάλη κινητικότητα. Παρότι υπάρχουν μέλη που συμμετέχουν ενεργά και ανελλιπώς, ωστόσο το διάστημα που κάποιος συμμετέχει είναι βραχύ. Η σταθερότητα και η ενεργητικότητα στην συμμετοχή είναι αυτή που στοιχειοθετεί τις εσωτερικές ιεραρχήσεις στο επίπεδο των ομάδων και όχι ένα ιεραρχικό σύστημα που προκύπτει από εκλογές ή ανάθεση από τα πάνω αρμοδιοτήτων, όπως στην περίπτωση του ΕΕΣ. Η εσωτερική ιεραρχία υπάρχει και γίνεται εμφανής κατά τον καταμερισμό των δραστηριοτήτων, την εκπροσώπηση της ομάδας, αλλά και γενικότερα από τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται η πρακτική. Ακόμα και νέα μέλη των ομάδων που είναι διατεθειμένα να αναλάβουν πολυεπίπεδες πρωτοβουλίες, σταδιακά ανάγονται σε κεντρικά πρόσωπα, διοργανώνουν και συντονίζουν συναντήσεις, συνομιλούν εκπροσωπώντας το σωματείο σε συναντήσεις με άλλα σωματεία, οργανώνουν την πρακτική και παίζουν καθοριστικό ρόλο στην επιλογή του τρόπου δράσης. Συνήθως ωστόσο δεν αποδέχονται τον τίτλο του «συντονιστή» επισήμως –εμμένοντας στις αρχές της αυτονομίας και αυτοοργάνωσης–, σημείο που προκαλεί τριβές με όσους πρεσβεύουν την ανάγκη για επαγγελματοποίηση του εθελοντισμού.

Αν η έννοια της «αγάπης» είναι κεντρική στον ΕΕΣ, με σαφείς αναφορές τόσο στη θρησκευτική διάσταση της μονομερούς προσφοράς όσο και στον έμφυλο χαρακτήρα ενός «φυσικού» συναισθήματος, στην ΕΕΑ η «αλληλεγγύη» έχει αντίστοιχο συμβολικό βάρος, παραπέμπει στην σχέση με τον «άλλο» και έχει πολιτικές αναφορές. Οι εθελοντές εξηγούν ότι «βγαίνουμε έξω για κοινωνική αλληλεγγύη» ή πως «εμείς θέλουμε να έχουμε επαφή με αυτούς τους ανθρώπους», «η επαφή και μόνο αυτή σου λέει ‘δεν είσαι μόνος σου, ζεις μαζί μας’...» ή «κοινωνική αλληλεγγύη... ότι, ‘ξέρεις, δεν έχουμε διαφορά εμείς οι δύο, μπορούμε να *συνυπάρξουμε*’» και πως «‘εμείς είμαστε κοντά σας και μας νοιάζει και σας καταλαβαίνουμε’». Η «αλληλεγγύη» αντανακλά σχέσεις αμοιβαιότητας, σχέσεις ισότιμες με τον «άλλο», στην κατεύθυνση της

αποδοχής και ένταξής του. Προτάσσει την ισότητα απέναντι στην μονομερή προσφορά. Γι' αυτό και οι εθελοντές τονίζουν την ανάγκη όχι μόνο να «δίνουν» πληροφορίες και ενημέρωση, αλλά να «παίρνουν» πληροφορίες. Έτσι, από τη μια κατέχουν την γνώση σχετικά με φορείς και υπηρεσίες στις οποίες μπορούν να απευθυνθούν οι πρόσφυγες, και από την άλλη αναζητούν από εκείνους τη γνώση σχετικά με τις συνθήκες διαβίωσής τους. Αυτή η γνώση τους καθιστά αρμόδιους να γνωμοδοτούν και να απαιτούν για λογαριασμό τους βελτίωση των συνθηκών και της κρατικής πολιτικής.

Οι εθελοντές, άντρες και γυναίκες, είναι αριστεροί, διαφορετικών ηλικιών, μορφωτικού επιπέδου και κοινωνικής προέλευσης, οι οποίοι μέσα από τη συμμετοχή τους στο σωματείο μετασχηματίζουν την πολιτική τους δράση. Η εθελοντική εργασία συνιστά την απόπειρα εφαρμογής μιας πολιτικής ιδεολογίας στην πράξη μέσα από την τακτική επαφή και την άμεση διαπροσωπική σχέση με αυτούς τους πληθυσμούς. Βρίσκονται «κοντά» στους πρόσφυγες, τους προσεγγίζουν στους χώρους όπου συχνάζουν και ζουν, σπεύδουν να επικοινωνήσουν μαζί τους. Οι πρόσφυγες, ως «άλλοι», και μάλιστα πολιτικά «περιθωριοποιημένοι» απέναντι στο ελληνικό κράτος, αποτελούν το καταλληλότερο πεδίο άσκησης «πολιτικής στην πράξη» και έκφρασης «αλληλεγγύης» και ταυτόχρονα κριτικής απέναντι στο κράτος. Για τους εθελοντές, η «αλληλεγγύη» πέρα από αόριστες πολιτικές τοποθετήσεις βρίσκει την πραγμάτωσή της μέσα από την κοινωνικότητα με τους πρόσφυγες, μια κοινωνικότητα με εξισωτική προοπτική. Γι' αυτό και ο προβληματισμός σχετικά με την προσφορά υλικών αγαθών και μη υλικών (συνοδεία σε νοσοκομεία) είναι διαρκής. Στόχος είναι η ανατροπή κατεστημένων ιεραρχιών και η ισότιμη σχέση εθελοντή-πρόσφυγα πέρα από γραφειοκρατικά και επαγγελματοποιημένα σχήματα σχέσεων.

Η αναφορά στην έννοια της «αλληλεγγύης» δεν είναι πρωτοφανής όσον αφορά στους λόγους για τον εθελοντισμό. Συχνά, όσο και αυτονόητα, εθελοντισμός και «αλληλεγγύη» παρουσιάζονται ως έννοιες άρρηκτα συνδεδεμένες, τόσο από μελετητές του φαινομένου, όσο και από επίσημους και ανεπίσημους λόγους οργανώσεων και εθελοντών. Οι νοηματοδοτήσεις ωστόσο της «αλληλεγγύης» σε διαφορετικά συμφραζόμενα διαφέρουν και παραπέμπουν σε διαφορετικές πολιτισμικές λογικές. Έτσι, όταν αναφέρω σε εθελοντές της ΕΕΑ πως «Αλληλεγγύη» ονομάζεται και η μη κυβερνητική οργάνωση της Εκκλησίας της Ελλάδος, η αντίδρασή τους είναι άμεση και κατηγορηματική.

Αυτό δεν είναι αλληλεγγύη. Η αλληλεγγύη δεν είναι μια χριστιανική έννοια. Είναι έννοια πολιτική, ακόμα και ταξική. Αλληλεγγύη ανάμεσα στους εργαζόμενους, αλληλεγγύη απέναντι στο κράτος. Αλληλεγγύη σε

περιθωριοποιημένους πληθυσμούς, σε ανθρώπους που δεν έχουν δικαιώματα. Σε ανθρώπους αδικημένους. Αυτό είναι η αλληλεγγύη.

Η *δική τους* «αλληλεγγύη» δεν έχει θρησκευτικές αφετηρίες, ενώ παράλληλα χαρακτηριστική είναι η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στο συναίσθημα. Αντί για μια προσφορά που αντλεί από την έννοια της «αγάπης» και συνακόλουθες αναφορές στον «πλησίον», οι εθελοντές της ΕΕΑ μιλούν μια γλώσσα «δικαιωμάτων». Η «αλληλεγγύη» στοιχειοθετείται με αναφορά ως προς τον «άλλο», αλλά και απέναντι στο κράτος. Συμπυκνώνει την πρόθεση ενσωμάτωσης του «άλλου» και ταυτόχρονα την διαμαρτυρία απέναντι στην κρατική πολιτική. Ταυτίζεται με την συμπαράσταση απέναντι σε «περιθωριοποιημένους» πληθυσμούς, σε ανθρώπους που είτε στερούνται της ιδιότητας του Έλληνα πολίτη –όπως οι πρόσφυγες ή οι μετανάστες-, είτε παρότι είναι Έλληνες πολίτες, στερούνται των «δικαιωμάτων» τους –όπως τα μέλη μειονοτικών ομάδων. Η «αλληλεγγύη» αναδεικνύει την ανατρεπτική δυναμική της κοινωνικότητας με τον «άλλο», μιας κοινωνικότητας με εξισωτική προοπτική.

Ανασυγκρότηση της κοινωνικότητας και παραγωγή του πολίτη

Η επαγγελματοποίηση και θεσμοποίηση του εθελοντισμού που συντελείται και στην Ελλάδα στο γύρισμα του αιώνα ακολουθεί την αντίστροφη περίπτωση της μετάβασης από εθελοντικές δραστηριότητες σε επαγγελματικές κατηγορίες που λαμβάνει χώρα δεκαετίες νωρίτερα.⁸ Πολίτες συμμετέχουν σε επιμορφωτικά σεμινάρια, αποκτούν ειδικές γνώσεις και εξειδικεύονται στην (μη αμειβόμενη) εθελοντική εργασία σε συγκεκριμένους τομείς. Ο σύγχρονος εθελοντισμός εγγράφεται στις συνθήκες κοινωνικής και πολιτικο-οικονομικής αλλαγής και τη νεοφιλελεύθερη μετατόπιση του κράτους πρόνοιας την περίοδο αυτή. Περισσότερο όμως από *απόσυρση* του κράτους, έννοια με την οποία αποδίδονται αυτές οι διαδικασίες συνδεόμενες με το νεοφιλελευθερισμό, τα φαινόμενα παραπέμπουν στη *διάχυση* του σε μη κρατικούς φορείς και ειδικότερα εθελοντικές συσσωματώσεις.⁹ Ο ρόλος του κράτους και υπερκρατικών φορέων όπως η Ε.Ε. στην πραγματικότητα εξακολουθεί να είναι κεντρικός, όπως υποδηλώνει ένα πλέγμα από φορείς και δραστηριότητες: κρατικές και κοινοτικές επιχορηγήσεις, συγκρότηση μητρώων εθελοντικών σωματείων, παιδαγωγικές τεχνικές παραγωγής του «εθελοντή», νομοθετική κανονικοποίηση

---

⁸ Βλ. Αβδελά 2013 για την περίπτωση των επιμελητών ανηλίκων μεταπολεμικά.

⁹ Για την έννοια του «μεικτού κράτους πρόνοιας», δηλαδή την αλληλεπίδραση και συνύπαρξη κρατικών και μη κρατικών φορέων στην Ευρώπη, βλ. Ascoli και Ranci 2002, ενώ ειδικά για τον εθελοντισμό, σε χώρες όπου τα τελευταία χρόνια παίζει σημαντικό ρόλο στον τομέα της πρόνοιας (όπως η Αυστραλία, η Νέα Ζηλανδία, οι ΗΠΑ, το Ηνωμένο Βασίλειο κκ.), βλ. Milligan και Conradson 2006.

δημόσιας κοινωνικότητας και εθελοντισμού κοκ. Ενδεικτική αυτής της διάχυσης είναι η θεσμική συγκρότηση άτυπων μορφών συσσωματώσεων που συντελείται με αφορμή κάποια κοινοτική ή κρατική επιχορήγηση. Εξίσου ενδεικτική των εγγενών αντιφάσεων και των «ορίων» του νεοφιλελευθερισμού (Kingsfisher και Maskovsky 2008) είναι η αμφιθυμία απέναντι στη χρηματοδότηση που εκφράζεται στο εσωτερικό εθελοντικών σωματείων, και κυρίως, ισχυρά αντιδομικά χαρακτηριστικά που διακρίνουν τέτοιες συσσωματώσεις.

Η εργασία μου στόχο έχει να διερευνήσει το πολιτισμικό υπόβαθρο της κοινωνικότητας όπως ανασυγκροτείται στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού και υπό το φως κυρίαρχων λόγων και πρακτικών (νομοθετικών ρυθμίσεων, κρατικών και κοινοτικών πολιτικών, λόγιων συζητήσεων κοκ). Στις νοηματοδοτήσεις των ανθρώπων και στην παραγωγή της κοινωνικότητας εδράζει η αντίσταση στο νεοφιλελευθερισμό στο πεδίο της καθημερινότητας αναδεικνύοντας έτσι το πολιτικό περιεχόμενο του σχετιζομένου αλλά και τις συνέχειες ανάμεσα σε σύγχρονες μορφές συσσωμάτωσης με άλλα πεδία της ζωής και το παρελθόν. Εντοπίζουμε έτσι αφενός συνέχειες ανάμεσα σε «νέα φαινόμενα» και παλαιότερα πεδία δημόσιας κοινωνικότητας και αφετέρου εξετάζουμε την κοινωνικότητα ως ένα συνεχές άτυπης-τυπικής συσσωμάτωσης, δηλαδή ως πεδίο ρευστότητας και διαπερατών ορίων, μέσα στο οποίο τα υποκείμενα υπάρχουν στον κόσμο.¹⁰

Παράλληλα, οι από τα πάνω κινήσεις ενίσχυσης, και κατ' ουσίαν κανονικοποίησης της εθελοντικής δράσης και της σωματειακής ζωής, αποκτούν νόημα στο πλαίσιο πολιτισμικά και ιστορικά ορισμένων τρόπων συνάφειας. Σε μια εθνογραφική μελέτη του εθελοντισμού στην Ιταλία για παράδειγμα, όπου θεωρείται ιδιαίτερα ανεπτυγμένος, η Andrea Muehlebach δείχνει πώς η ηθικοποιημένη έννοια του εθελοντή ως ο νέος νεοφιλελεύθερος πολίτης είναι σφυρηλατημένη με πολιτισμικές αξίες που πηγάζουν από τον καθολικισμό και τον σοσιαλισμό, την «αγάπη» και την «αλληλεγγύη» (Muehlebach 2012). Πρόκειται για μια νέα «ηθική και κοινωνική υποκειμενικότητα» η οποία διαμεσολαβείται από νομοθετικές ρυθμίσεις και δημόσιες πολιτικές (Muehlebach 2012: 17). Η νοηματοδότηση του εθελοντή, σύμφυτη με αυτή

---

¹⁰ Ο Δημήτρης Σωτηρόπουλος, από διαφορετική θεωρητική σκοπιά, έρχεται να εμπλουτίσει τη συζήτηση περί (ασθενικής) «ελληνικής κοινωνίας πολιτών» εισάγοντας την διάσταση της «άτυπης κοινωνίας πολιτών» που θεωρεί ανεπτυγμένη (Σωτηρόπουλος 2004). Προφανώς οι διαφορές με τη δική μου οπτική είναι σημαντικές, αφού όπως έχω καταδείξει αλλού δεν υιοθετώ την έννοια της «κοινωνίας πολιτών» ως αναλυτική, αλλά ως ιθαγενή κατηγορία (Ροζάκου 2008). Ωστόσο, νομίζω ότι η παρούσα ανάλυση είναι απολύτως συμβατή με προβληματισμούς που θέτει και ο Σωτηρόπουλος, ενώ θεωρώ ότι περισσότερο από τη διάκριση ανάμεσα στο τυπικό-άτυπο, αυτό που παρατηρείται είναι το συνεχές ανάμεσα στα δύο.

του ηθικού πολίτη, αντλεί από ήδη υπάρχουσες πολιτισμικές δεξαμενές όπως ο καθολικισμός και ο σοσιαλισμός. Εκείνοι που στέκονται κριτικά ή εναντιώνονται στο νεοφιλελευθερισμό, επενδύουν με εναλλακτικές νοηματοδοτήσεις αυτές τις πρακτικές. Έτσι, η έννοια της «solidarietà» (αλληλεγγύη) ως δώρου, επιτρέπει σε πολλά μέλη της Αριστεράς στην Ιταλία να παράγουν με δικούς τους όρους αυτές τις νέες πρακτικές του πολίτη, όρους που έρχονται σε αντιπαράθεση με τις αρχές της αγοράς. Η εθνογραφική διερεύνηση του εθελοντισμού στην Ιταλία αναδεικνύει αξιοσημείωτες ομοιότητες με την ελληνική όπου και εδώ παρατηρείται η συγκρότηση του εθελοντή με όρους νέου Ευρωπαίου πολίτη, μια έννοια με ηθικό περιεχόμενο που παραπέμπει στην (ανιδιοτελή) δράση και κοινωνική συμμετοχή για το κοινό καλό. Με μία σημαντική διαφορά: στην Ελλάδα ο εθελοντισμός θεωρείται περιορισμένος και η συμμετοχή των Ελλήνων σε εθελοντικές συσσωματώσεις ισχνή. Αυτή εξάλλου θεωρείται ευρέως ως μία από τις συνήθειες «ελληνικές αδράνειες», ενώ αποδίδεται σε βαθιά εδραιωμένα χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης. Οι από τα πάνω προσπάθειες ενίσχυσής του είναι αποσπασματικές.

Οι ομοιότητες με τις περιπτώσεις που παρουσιάζονται στην παρούσα εθνογραφία είναι μεγάλες, καθώς και εδώ η «αγάπη» και η «αλληλεγγύη» είναι κεντρικές κατηγορίες που συνδέονται με τις εθελοντικές συσσωματώσεις. Η προσέγγισή μου συνομιλεί με αυτές τις κριτικές αναλύσεις του εθελοντισμού και της σύγχρονης κατασκευής του στο πλαίσιο του νεοφιλελευθερισμού, με μια διαφορετική ωστόσο εστίαση. Οι πολιτισμικά ορισμένες έννοιες της «αγάπης» και της «αλληλεγγύης» συγκροτούν την κοινωνικότητα παρέχοντας γέφυρες με άλλα πεδία ζωής των υποκειμένων (όπως τον οικιακό χώρο ή τη φιλία) υπογραμμίζοντας τη ρευστότητα των κοινωνικών σχέσεων και την ανάγκη να δούμε τις συσσωματώσεις όχι ως αυτόνομες οντότητες, αλλά ως συγκοινωνούντα δοχεία με άλλα πεδία ζωής των υποκειμένων. Την ώρα που το συναίσθημα της «αγάπης» κανονικοποιείται και μετατρέπεται σε «υπηρεσία» -ένας μετασχηματισμός συμβατός με τα προτάγματα του σύγχρονου εθελοντισμού-, η «αλληλεγγύη» αναδεικνύεται σε οργανωτική αρχή μιας κοινωνικότητας με εξισωτική προοπτική και ανατρεπτική δυναμική.

Βιβλιογραφία

Αβδελά, Ε., 2013, *‘Νέοι εν κινδύνω’*: Επιτήρηση, αναμόρφωση και δικαιοσύνη ανηλίκων μετά τον πόλεμο. Αθήνα: Πόλις.

Ascoli, U. και C. Ranci, 2002, *Dilemmas of the Welfare Mix: The New Structure of Welfare in an Era of Privatization*. Νέα Υόρκη: Kluwer Academic/ Plenum Publishers.

Bakalaki, A., 2008, “On the management of emotions and the ambiguities of altruism”, *Historien* 8: 83-93.

Comaroff, J. και J. Comaroff, 2001, *Millennial Capitalism and the Culture of Neoliberalism*. Ντέραμ: Duke University Press.

Foucault, M., 1991, “Governmentality”. Στο G. Burchell, C. Gordon και P. Miller (επιμ.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Σικάγο: University of Chicago Press.

Greenhouse, C., 2010, “Introduction”. Στο C. Greenhouse (επιμ.), *Ethnographies of Neoliberalism*. Φιλαδέλφεια: University of Pennsylvania Press.

Kingfisher, C. και J. Maskovsky, 2008, “Introduction: The limits of neoliberalism”, *Critique of Anthropology* 28(2): 115-126.

Kipnis, A. B., 2008, “Audit cultures: Neoliberal governmentality, socialist legacy, or technologies of governing?”, *American Ethnologist* 35(2): 275-289.

Milligan, Ch. και D. Conradson, 2006, *Landscapes of Voluntarism: New Spaces of Health, Welfare, and Governance*. Μπρίστολ: New Policy Press.

Muehlebach, A., 2012, *The Moral Neoliberal: Welfare and Citizenship in Italy*. Σικάγο: The University of Chicago Press.

Μπακαλάκη, Α., 2013, “Η συμπαράσταση στους φτωχούς ως διαπαιδαγώγηση και θεραπεία”. Στο Κ. Ροζάκου και Ε. Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα: Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Ong, A., 2006, *Neoliberalism as Exception: Mutations in Citizenship and Sovereignty*. Ντέραμ: Duke University Press.

Ροζάκου, Κ., 2008, «Κοινωνικότητα και ‘κοινωνία αλληλεγγύης’ στην περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 32: 95-120.

Ροζάκου, Κ., Γκαρά Ε. και Γ. Γιαννιτσιώτης, 2013, «Εισαγωγή. Τόποι του πολιτικού: Δημόσια κοινωνικότητα και βία στην Ελλάδα». Στο Κ. Ροζάκου και Ε. Γκαρά (επιμ.), *Ελληνικά παράδοξα: Πατρωνία, κοινωνία πολιτών και βία*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Σωτηρόπουλος, Δ.Α., 2004, «Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: Ατροφική ή αφανής;». Στο Δ.Α. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η Άγνωστη Κοινωνία Πολιτών*. Αθήνα: Ποταμός.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.